

ISSN: 3049-2017

IJMH 2026; 3(1): 147-149

© 2026 IJMH

www.themultijournal.com

Received: 13-02-2026

Accepted: 24-02-2026

Publish : 25-02-2026

Soubhagya Ranjan Nanda

Ph.D, Research Scholar,

Department of Vedabhashyam,

National Sanskrit University,

Tirupati, (A.P.)

मानवजीवने संस्काराः

Soubhagya Ranjan Nanda

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतेः आधारभूततत्त्वेषु वेदाः प्रमुखस्थानं धारयन्ति। वेदानां संरक्षणार्थं तथा तेषां व्यावहारिकप्रयोगाय षड्वेदाङ्गानि प्रवर्तितानि। तेषु कल्पः वेदाङ्गं विशेषमहत्त्वपूर्णम्। कल्पसूत्रेषु श्रौतसूत्राणि, गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि, शुल्बसूत्राणि च अन्तर्भवन्ति। तेषु गृह्यसूत्राणि गृहस्थजीवनस्य नित्यनैमित्तिककर्माणां विधानं कुर्वन्ति। विशेषतया संस्काराः गृह्यसूत्रेषु व्यवस्थितरूपेण निरूपिताः सन्ति।

संस्कारशब्दस्य व्युत्पत्तिः - “सं + कृ + घञ्” इति। संस्कारः इत्यस्य अर्थः शुद्धिकरणम्, परिष्कारः, उन्नयनम् इत्यादि। मानवजीवनं जन्मादारभ्य मृत्युपर्यन्तं यावत् विविधैः संस्कारैः परिष्क्रियते। एते संस्काराः व्यक्तेः शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिकविकासाय कल्पिताः।

गृह्यसूत्राणि कल्पसूत्रस्य एकः भागः। एतेषु गृह्यकर्मणां विधानं दृश्यते। यथा—

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

पारस्करगृह्यसूत्रम्

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

शाङ्खायनगृह्यसूत्रम्

गोभिलगृह्यसूत्रम्

एतेषु सर्वेषु विवाहादिसंस्काराः, श्राद्धकर्म, नामकरणम्, उपनयनम् इत्यादीनां विधानं सुस्पष्टं निर्दिष्टम्।

संस्काराणां सामान्यलक्षणम् -

मनुस्मृतौ संस्काराणां महत्त्वं प्रतिपादयति यत् -“जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् भवेत् द्विजः” इति। अर्थात् जन्मतः सर्वे समानाः, किन्तु संस्कारैः एव मनुष्यः उच्चत्वं प्राप्नोति।

षोडशसंस्काराः -

गृह्यसूत्रेषु प्रायः षोडशसंस्काराः प्रसिद्धाः। ते यथा—

गर्भाधानम्, पुंसवनम्, सीमन्तोन्नयनम्, जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रमणम्, अन्नप्राशनम्, चूडाकर्म, कर्णवेधः, उपनयनम्, वेदारम्भः, केशान्तः, समावर्तनम्, विवाहः, अन्त्येष्टिः

एतेषां प्रत्येकस्य संक्षिप्तं विवेचनम् अधः प्रदीयते।

१. गर्भाधानसंस्कारः

विवाहोत्तरं प्रथमसंस्कारः गर्भाधानम्। संततिप्राप्त्यर्थं विधिपूर्वकं दम्पत्योः संयोगः अत्र विधीयते। एषः संस्कारः शुद्धसन्तानोत्पत्तेः प्रतीकः।

२. पुंसवनसंस्कारः

गर्भधारणानन्तरं तृतीये मासि पुंसवनसंस्कारः क्रियते। गर्भस्य संरक्षणं, स्वास्थ्यवृद्धिः च अस्य प्रयोजनम्।

३. सीमन्तोन्नयनम्

गर्भिण्याः शिरसि केशविभागकर्म सीमन्तोन्नयनम्। अस्य उद्देश्यं मातुः मानसिकशान्तिः।

Correspondence:

Soubhagya Ranjan Nanda

Ph.D, Research Scholar,

Department of Vedabhashyam,

National Sanskrit University,

Tirupati, (A.P.)

४. जातकर्म

शिशोर्जन्मसमये जातकर्म विधीयते। मधु-घृतप्राशनम्, मन्त्रपाठः च अत्र भवति।

५. नामकरणम्

जन्मनः दशमे वा द्वादशे दिने नामकरणसंस्कारः। नक्षत्रानुसारं नाम निर्धार्यते।

६. निष्क्रमणम्

शिशोः प्रथमवारं गृहात् बहिः गमनम्। सूर्यदर्शनं च अस्य अङ्गम्।

७. अन्नप्राशनम्

षष्ठे मासि प्रथमवारं अन्नस्य प्राशनम्। अत्र मन्त्रैः सह अन्नदानं क्रियते।

८. चूडाकर्म

बालस्य मुण्डनसंस्कारः चूडाकर्म। शिरःशुद्धेः प्रतीकः।

९. कर्णविधेः

कर्णयोः छेदनम्। स्वास्थ्यरक्षणस्य अपि कारणम् उक्तम्।

१०. उपनयनम्

अयं अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः संस्कारः। अत्र बालकः गुरुकुले प्रवेशं करोति। यज्ञोपवीतधारणं भवति। गायत्रीमन्त्रस्य उपदेशः क्रियते।

येन आचार्यकुलमुपनीयते कुमारः तदुपनयनं नाम कर्म श्रौतः पुरुषसंस्कारः। गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत' इति वक्ष्यमाणेनैवोपनयनाधिकारे सिद्धे प्रतिज्ञाकरणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। यथा "अग्न्याधेयं व्याख्यास्याम"।¹ इत्यादौ। कथं पुनरुपनयनस्य प्राधान्यम्? यस्मादनुपनीतस्य श्रौतस्मार्तेषु सर्वेषु कर्मस्वनधिकारः। उपनयने तु गर्भाधानादिभिरसंस्कृतस्यानधिकारः। यत्र ब्रह्मचारिधर्माः सामयाचारिकेषु तत्रैवोपनयनेऽप्युच्यमाने सर्वचरणार्थता स्यात्।

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयति।²

गर्भाष्टमेषु वर्षेष्विति शेषः। 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणाम्' (गौ.ध-२.७) इति गौतमवचनात्। गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धते, तल्लक्ष्यते। तदष्टमं येषां जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि। तेषु ब्राह्मणमुपनयीत। एवं यद्यपि जन्मादिसप्तस्वप्युपनयनं प्राप्तं, तथापि जन्मादिषु त्रिषु चौलान्तैः गर्भसंस्कारैरवरुद्धत्वान्न क्रियते। चतुर्थेऽपि नवः; कुमारस्य व्रतासामर्थ्यात्। अतोऽत्रोपादेयगता बहुत्वसङ्ख्या 'कपिञ्जलन्यायेन गर्भादारभ्य षष्ठसप्तमाष्टमेषु त्रिष्वेवावतिष्ठते, सामर्थ्यात् प्रयोगभेदेन।

नूत्तरत्र 'राजन्यं' 'वैश्यम'ति विशेषोपादानादेव गर्भाष्टम-विधिब्राह्मणस्यैवेत्यर्थ- सिद्धत्वात् ब्राह्मणमिति न वक्तव्यम्।

तथोपनयनं व्याख्यास्याम इति प्रकृतत्वादुपनयीतेत्यपि। मैवम्; उपनयनं श्रौतमिति ज्ञापयितुम्। 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' इत्येतच्छ्रुत्यनुकारित्वात्।

गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्।

वसन्तो ग्रीष्मशरदित्यूतवो वर्णानुपूर्व्येण।³

ऋतवो वसन्तादयस्त्रयो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला भवन्ति। अयं चतुर्विधिस्सामान्यविधिप्राप्तोदगयनस्य यथा नियमापवादार्थः। पूर्वपक्षादिस्तु भवत्येवा। धर्मशास्त्रे तु 'वसन्ते ब्राह्मणम्'⁴ इत्यादिः 'शिशिरे च वा सर्वान्' इति भरद्वाजगृह्योक्तशिशिर-प्रतिषेधार्थः। 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम्' इत्यादिस्तु 'अथ काम्यानि'⁵ इत्यादि विधातुमनुवादः।

त्रीन्त्रीन् दर्भानन्तर्धायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति।⁶

प्रवपति प्रथमं वपति वपनं प्रारभत इत्यर्थः। तेन पूर्वं मन्त्रवद्वपनं करोत्याचार्यः पश्चान्नापित इत्युक्तं भवति। तत्रायं प्रयोगः कुमारस्य शिरसि प्राच्यां दिशि त्रीन् दर्भानन्तर्धाय 'येनावपदित्येतया प्रच्छिनत्ति क्षुरेण। असावित्यम्य स्थाने तस्य नाम प्रथमया विभक्त्या गृह्णाति। एवं सर्वत्रादसः प्रयोगे नाम निर्देष्टव्यम्। प्रच्छिद्यानडुहे शकृत्पिण्डे यवमति केशान् प्रक्षिपति। अथाप उपस्पृश्य तथैव दक्षिणस्यां दिशि 'येन पूषे' प्रतीच्यां 'येन भूयः' इति उदीच्यां 'येन पूषे' इति।

वसन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्राह्मचारी वा। आनडुहे शकृत्पिण्डे यवान्निधाय तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमले दर्भस्तम्बे वा निदधाति।⁷

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् 'यत् क्षुरेण' इत्येतया वपन्तमाचार्यमनुमन्त्रयते। कस्मादेवं सूत्रच्छेदः ? उच्यते। अस्य कुमारस्यायुर्मा प्रमोषीरिति मध्यमपुरुषलिङ्गकेऽनुमन्त्रणे वपनव्यापृताचार्य कर्तृकत्वविरोधात्। मातृब्रह्मचारिव्यतिरिक्तस्य प्रकृतस्याभावात्।

अथ कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् तस्य दक्षिणत उपविश्य कस्मिंश्चित् पात्रे आनडुहं शकृत्पिण्डं कृत्वा यवांश्च तस्मिन् पिण्डे निधाय तस्मिन् केशानुपयच्छति उपगृह्णाति यथा भूमौ न पतन्ति तथा सर्वानुपयम्य ततस्तान् कुशानुदुम्बरस्य वृक्षस्य मूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति। उत्तरयर्चा 'उस्वाय केशानि' त्येतया। यदि माता तामन्यो मन्त्रं वाचयति।

दण्डधारणम् –

दण्डमुत्तरेणादत्ते। पलाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैय्यग्रोधस्स्कन्ध-जोऽवाङ्ग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य।⁸

आदि मन्त्रेण दण्डधारणम् आह। अत्र ब्राह्मणानां दण्ड पलाशो भवति। क्षत्रियस्य न्यग्रोधवृक्षस्य शाखायाः दण्डः भवति। वैश्यस्य दण्डः वदरी वा पलाशस्य भवेत्।

वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनेक उपदिश्यन्ति।⁹

११-१३. वेदारम्भः, केशान्तः, समावर्तनम्

विद्यारम्भः वेदारम्भः। विद्याशेषे केशान्तः। गुरुकुलात् गृहमागमनं समावर्तनम्।

१४. विवाहसंस्कारः

गृहस्थाश्रमप्रवेशाय विवाहः अनिवार्यः। सप्तपदी, लाजाहोमः,
पाणिग्रहणम् इत्यादयः अत्र प्रमुखाः।

१५. वानप्रस्थः

गृहस्थजीवनानन्तरं वानप्रस्थाश्रमप्रवेशः। वैराग्याभ्यासः अत्र दृश्यते।

१६. अन्त्येष्टिः

मरणोत्तरं क्रियमाणः संस्कारः। देहस्य दाहसंस्कारः, श्राद्धकर्म च अत्र
अन्तर्भवति।

संस्काराणां दार्शनिकमहत्त्वम् -

संस्काराः केवलं धार्मिककर्माणि न सन्ति, किन्तु मनुष्यस्य
चित्तशुद्धये, सामाजिकव्यवस्थायै, नैतिकजीवनाय च अनिवार्याः।
गृह्यसूत्रेषु संस्काराः अत्यन्तं व्यवस्थितरूपेण निर्दिष्टाः। एतेषां
माध्यमेन समाजे अनुशासनं, पारिवारिकएकता, धार्मिकश्रद्धा च
संवर्धयते।

उपसंहारः -

गृह्यसूत्रेषु संस्कारव्यवस्था भारतीयजीवनस्य मेरुदण्डवत् अस्ति।
जन्मादारभ्य मृत्युपर्यन्तं मानवजीवनस्य प्रत्येकः महत्वपूर्णः क्षणः
संस्कारेण पवित्रतां प्राप्नोति।

अतः संस्काराः न केवलं परम्परानुगताः कर्माणि, अपि तु
जीवनपरिष्कारस्य वैज्ञानिक-आध्यात्मिक- सामाजिकसमन्वित-
प्रणाली इति अवगन्तव्यम्।

संदर्भ ग्रन्थः

1 आप.औ.१.१.१

2 आप.गृ.सू-४.१०.२

3 आप.गृ.सू-४.१०.३/४

4 आप.घ.१.१.९

5 आप.घ-१.१.२०

6 आप.गृ.सू-४.१०.६

7 आप.गृ.सू-४.१०.७

8 आप,गृ.सू-४.११.१५

9 आप,गृ.सू-४.११.१६